

Шарипова Ч.Р.

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ ТҮСТҮ БЕЛГИЛӨӨНҮН КЭЭ
БИР ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Шарипова Ч.Р.

**НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ
В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

Ch.R. Sharipova

**SOME FEATURES OF COLORONYMS IN KYRGYZ
LANGUAGE**

УДК: 811.512.156

Макалада кыргыз тилиндеги түстөрдүн берилишине байкоо жүргүзүлүп, алардын кээ бир өзгөчөлүктөрү изилденген. Тил менен маданияттын бири бири менен болгон байланышын изилдөөчү, этнолингвистикадагы түстөрдү классификациялоо маселеси анализденген.

Негизги сөздөр: колоронимдер, түстөрдүн белгилешиши, тил, коммуникация.

В статье рассмотрены вопросы цветообозначения в кыргызском языке и их некоторые особенности. Были проанализированы проблемы колоронимов в этнолингвистике.

Ключевые слова: колоронимы, цветообозначение, язык, коммуникация.

This article discussed classification of the kyrgyz coloronyms and their same features. Also the problems of ethno-linguistic coloronyms was analyzed.

Key words: coloronyms, color representation, language, communication.

Кыргыз тилинде түстөрдү берүүдөгү кээ бир өзгөчөлүктөр.

Адам баласынын сезиминде ар дайым заттын өтө жалпы касиеттери чагылат, кабылдоо – адам ишмердигинин жыйынтыгы катары эсептелсе, элес – предметтин инварианттык образы катары берилет.

Түшүнүк өзгөчө белгилерди баса белгилеп, предметтерди өз ара ажыратса, зат жөнүндөгү инварианттык образ номинацияга негиз боло алат. Заттарды атоонун негизиндеги ар түрдүү белгилер лингвистикалык каражаттардын жардамы менен жүзөгө ашырылат.

Тилдеги жаңы сөздөр, формалар, сөз айкаштары, синтаксистик жаңы конструкциялар алгач жеке адам тарабынан жаралат да, андан соң коомдук жалпы элдик мүнөз аталат. Албетте, номинация сырткы шарттар менен мотивацияланган учурлар да кездешет. Кээде, атоого өбөлгө түзгөн белгилерди тандоо утурумдук, кокустан жаралган ассоциацияларга да барып такалат. Канткенде да, номинация тилдин лексикасына көз каранды абалда экендигин белгилебей кетүүбүз зарыл.

Сөз жаратууда заттын бул же тигил белгисин негиз катары тандоонун себептерин физиология менен психология изилдейт.

Номинация теориясынын жогоркудай закон ченемдүүлүктөрү айбанаттардын түс лексикасынын жардамы менен жаралган аттарында кандайча өзгө-

чөлүктөргө ээ экендигин көрсөтүү ушул макалада кеңири каралат.

Ал атоолордун курамдарындагы түс сөздөрү полисемия - моносемия, түз-кыйыр, абстракттуу – конкреттүү, үзгүлтүксүз (гомогендүү) - дискреттүү, тон – сүртүм, монохромия - полихромия, туруктуу – утурумдук, бүтүн - бөлүк, ургаачы-эркек бинардык оппозицияларына таянышы мүмкүн деген иш гипотезасы - илимий иликтөөгө негиз катары кабыл алынды.

Кыргыз эли көчмөн турмушуна байланыштуу мал чарбасы менен тиричилик өткөргөндүктөн, уй, жылкы, төө жана топоз өңдүү кара малдын, кой, эчки өңдүү майда жандыктарды күтүүнүн ыктарын терең өздөштүргөн. Ушуга удалааш мал чарбасы боюнча элдик номенклатура, элдик терминология иштелип, тилибиз байып отурган.

Кыргыз тилинин лексикасынын бул пласты Т.Дүйшөналиеванын илимий эмгегинде терең иликтөөгө алынган. Казак тилиндеги мал чарба терминдери Ш.Джанабилев тарабынан изилденген. Жогорку илимий изилдөөлөрдө чарбачылыктын бул түрлөрүнө элдик номендердин көбү түс лексикасы менен репрезентациялангандыгы баса белгиленет.

Кыргыз тилиндеги *жээрде, чабдар, кер, кер тору, кара кер, таргыл, ак төбөл, ак байпак, кер кашка, кула тору, ала буурул, тору буурул, мала, кызыл буурул, чабдар, ак кула, кула жээрде, кер кула, тору чаар* ж.б. лексикалык бирдиктер жан-жаныбарлардын өңү-түсүн чагылдырат.

Кыргыздар байыртадан эле канаттуулардын сырын, табигый касиетин даана өздөштүрүшкөн, аларга тузак тартып, куш салышкан. Бул, албетте, аңчылык өнөрүн өркүндөтүп, тиешелүү элдик номенклатураны, элдик терминологияны калыптандырган. Лексикалык бул катмар белгилүү илимпоз А.Биялиев тарабынан терең иликтенген.

Кыскасы, кыргыз элинин көп кылымдык турмушунда элдик биологиялык (ботаникалык, зоологиялык) номенклатура, терминология калыптанган. Лексиканын бул бөлүгү – элдик стихиялык-эмпириялык таанымдын бир бутагынын жандуу көрүнүшү.

Совет доорундагы биологиялык терминология маселелери Т.Базаркулованын эмгегинде каралат. Кыргыз тилиндеги биологиялык, тагыраак айтканда, зоологиялык номенклатуранын, терминологиянын калыптанышында профессор А.А. Алдашевдин эмге-

ги зор. Биз, негизинен, ушул илимпоз тарабынан түзүлгөн сөздүктөргө таянуу менен, илимий иликтөөбүздү жүргүзөбүз.

Албетте, дүйнө жүзүндөгү миңдеген жаныбарлардын, биз жогоруда белгилеп өткөндөй, белгилүү бир бөлүгү гана биздин аймакта кезигет. Демек, грек-латын илимий терминологиясынын, номенклатурасынын көбү кыргыз тилине которулары – мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ошондуктан бул процессте илимпоздун илимий дарамети, котормочулук чеберчилиги, эне тилдеги кесиптик лексиканы, элдик терминологияны, номенклатураны өздөштүрүү деңгээли, тилдик туюму, термин түзүү техникасын пайдалануу жөндөмдүүлүгү, номинацияга жарактуу белги тандоодогу көрөгөчтүгү белгилүү роль ойнойт.

Биз өзүбүздүн проблемага жараша жогорку эки сөздүктө орус тилиндеги татаал терминдердин, номендердин курамындагы түстөрдүн кыргызча эквиваленттеринин табылышына, которулушуна саресеп салабыз:

белый аист белый – ак куназ, великан белый – аппак бакма коен, гусь белый – ак каз ж.у.с., акула серая – боз акула, варан серый – боз эчкемер, волк серый – көк карышкыр, геккон серый – сур геккон, лисица серая – куу түлкү, ворона серая – ала карга ж.у.с.

Орус тилинде серый деген түскө кыргыз тилинде боз, көк, сур, куу жана ала сөздөрү туура келет. Ала карганын тулкусу гетеронгендүү боз жана кара түстөрдөн (канаты менен мойну – кара, калган бөлүгү - боз) турат. Демек, орус тилинде кош түстүн бири түз, ал эми кыргыз тилинде эки түс тең кыйыр түрдө номинацияга кирген. Орус тилиндеги полевика красно-серая номени кыргызчага кызгылтым момолой деп которулган. Биринчи тилде красно-серый сын атоочу гетеронгендүү түстү туюнтат, ал эми экинчи тилде номинация жаныбарлардын өңүндөгү кызгылт сүртүм аркылуу жүзөгө ашкан. Аист черный – кара куназ, амур черный – кара амур, ворона черная – кара карга, траурица черная – көө чымын ж.у.с, дукер красный – кызыл дукер, колибри красный – кызыл колибри, гремучик красный – кызыл чырылдак ж.у.с.

Желтый: желтопузик – сары жылан, синежелтая ара – көк-сары ара, летран желтохвостый – сары куйрук чочко тумшук ж.у.с.

Рыжий: астарта рыжая – жээрде түстүү чымын, ласточка рыжепоясная – кызыл бел чабалекей, лисица рыжая – кызыл түлкү, павлиний глаз рыжий – кызгылтым шайтан көпөлөк, печник рыжий – куйкул өкүрмө, рысь рыжая – куйкул сүлөөсүн, сокол пустынный рыжеголовый – сары ылаачын, куу кумпай, суслик рыжеватый – куйкул тыйын чычкан, таракан рыжий – жээрдө таракан.

Мисалдар күбөлөп тургандай, орус тилиндеги гомогендүү түстү туюнткан рыжий (красно-желтый) сын атоочуна кыргыз тилинде 7 сөз туура келет. Кыргыз тилиндеги жээрде, куйкул түс сөздөрү чектелүү дистрибуцияга ээ. Демек, айбанаттарды атоодо түс номинациялык белги катары кызмат кылат. Түс сөздөрү полисемиялык, моносемиялык касиетке ээ.

Ак, кара, боз, кызыл, сары, жашыл, көк лексемалары тонду туюнтуу менен абстракттуу мааниге ээ. Алтын сары, жездей сары, күмүш түстүү сөздөрү конкреттүү түстөрдү туюнтат. Жээрде, куйкул, күлгүн, кочкул кызыл колеронимдери үзгүлтүксүз түс мейкиндигин вербализациялайт.

Көк, жашыл, сары, кызыл өңдүү абстракттуу сөздөр дискреттүү түс мейкиндигин чагылдырат.

Адабияттар:

1. Саматов К. Орто кылымдардагы лексикографиялык жана филологиялык эмгектердеги түс лексика // Вестник КГНУ. Сер. 1. Гуманитарные науки. - Вып. 3. Филология. Языкознание. - Б.: КГНУ, 2001. - С. 81-84.
2. Саматов К. Байыркы түрк сөздүгүндөгү түс лексика // Вестник КГНУ. Сер. 1. Гуманитарные науки. - Вып. 3. Филология. Языкознание. - Б.: КГНУ, 2001. - С.84-89.
3. Уметпалиева Б.Дж. Имя прилагательное в современном киргизском языке: Дис. ... канд. филол. наук. - М., 1953. - С. 246.
4. Урунов Т. Узбекская овцеводская терминология: Автореф. ...дис. канд-та филол. наук. - Самарканд, 1964. - С. 18.
5. Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. - Б., 1994. - С. 201.
6. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка) - М.: Изд. АН СССР, 1962. - С. 287.
7. Уфимцева А.А. Слово в лексико - семантической системе языка. - М.: Наука, 1968.-272 с.
8. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. - М.: Наука, 1974. - С. 206.
9. Уфимцева А.А. Лексическое значение. Принципы семиотического описания лексики. - М.: Наука, 1986. - С. 240.
10. Фадеев Г.Н. Химия и цвет. М.: Просвещение, 1983. - 160 с.
11. Фадеев Г.Н. Химия жана түстөр / Которгон С.Молдобаев. - Ф.: Мектеп, 1986. - С. 1526.
12. Федорова К.И. Сопоставительное семасиологическое исследование группы прилагательных цвета в сочетании с зоонимами) на материале английского и якутского языков): Автореф. дис. ... канд. филолог. наук.
13. Ферсман А.Е. Очерки по истории камня. - М.: Изд-во АН СССР, 1954.
14. Филин Ф.П. Очерки по теории языкознания. - М.: «Наука», 1982. - С. 336.
15. Фрумкина Р.М. Лингвистическая гипотеза и эксперимент: (О специфике гипотез в психолингвистике) // Гипотеза в современной лингвистике. - М., 1980.

Рецензент: к.филол.н., доцент Ибрагимов К.И.